

SOFFÍA AUÐUR BIRGISDÓTTIR

Undrun, ótti og æði
Náttúruskynjun Þórbergs Þórðarsonar

Inngangur

Þórbergur Þórðarson (1888–1974) fæddist og ólst upp á Hala í Suðursveit í Austur-Skaftafellssýslu sem á þeim tíma var með afskekktustu byggðum Íslands. Hali var einn af þremur torfbæjum, Breiðabólstaðabæjunum, sem stóðu saman á grösugu láglendi við sjó með stórbrotna náttúru allt í kring. Þar bjuggu saman fjölskyldur sem voru nátengdar í gegnum skyldleika og fjölskylduvensl og lifðu einangruðu lífi vegna náttúrulegra tálmana sem settu ferðalögum miklar skorður. Þórbergur hefur sjálfur lýst aðstæðum þannig (1929:167):

Skaftafellssýsla hafði öldum saman verið mjög einangruð frá hugmynda-
viðskiftum umheimsins. Að vestan er hún skorin frá Suðurlandsláglandinu af
mörgum höfuðsöndum. Yfir sandana velta kolmórauð vatnsföll, er tálma mjög
umferðum. Að austan er sýslan skilin frá meginlandinu af hárrí og langrí heiði.
Á sjávarsíðuna eru brimsandar og hafnleysur. Fram undir síðustu aldamót kom
ekki nein önnur fleyta til Skaftafellssýslu en kaupskip frá Danmörku einu sinni
til tvisvar á ári. Að baki bygðarinnar er risavaxinn fjallgarður og víðar
jökulbreiður. Skaftfellingar lifðu því og hrærðust í gömlum hugmyndaheimi
alla leið fram undir síðustu aldamót.

En þótt heimasveit Þórbergs væri einangruð frá „hugmyndaviðskiftum umheimsins“
ólst hann upp í faðmi óvenju stórbrotinnar náttúru. Hann hafði sífellt fyrir augunum
jökla, fjöll og tignarlega fjallstinda sem gnæfðu yfir byggðinni í vestri og norðri. Til
suðurs blasti veraldarhafið við í öllu sínu veldi og beint fyrir ofan bæinn reis
tilkomumikið klettabelti. Þetta umhverfi hafði afgerandi áhrif á Þórberg eins og sjá
má í bernskuminningum hans, fjórum bókum sem saman bera titilinn *Í Suðursveit*
(1975).¹

Þórbergur flutti alfarinn að heiman til Reykjavíkur árið 1906, átján ára gamall.
Réttri hálfri öld síðar sendi hann frá sér fyrsta bindi bernskuminninganna, *Steinarnir*
tala (1956), en síðar komu *Um lönd og lýði* (1957), *Rökkuróperan* (1958) og hin
ófullgerða *Fjórða bók* sem fyrst birtist 1975 í safnrítinu *Í Suðursveit*. Í þessum
bókum er að finna óviðjafnanlega sviðsetningu náttúrunnar, umhverfisins og
mannlífsins í heimasveit Þórbergs á síðasta hluta nítjándu aldar og upphafsárum

¹ Hér á eftir verður vísað í safnrítið *Í Suðursveit*, 1. útg. 1975, þegar vitnað er í
bernskuminningabækurnar fjórar.

þeirrar tuttugustu. Kjarni bókanna er þó ekki einvörðungu fólgin í sjálfri staðarlýsingunni heldur öðru fremur í þroskasögu Þórbergs; frásögninni af því hvernig sjálfið verður til í samspili við náttúru, umhverfi og mannlíf. Um Suðursveitarbækurnar fjalla ég nokkuð ítarlega í bókinni *Ég skapa – þess vegna er ég. Um skrif Þórbergs Þórðarsonar* (2015). Þar beini ég athyglinni sérstaklega að síðarnefnda atriðinu, því hvernig sjálf Þórbergs verður til í samspil við náttúru, umhverfi og mannlíf, auk þess sem ég sýni fram á hvernig hann notar myndmál ættað úr rómantískri bókmenntahefð í náttúrulegum sýningum sínum.

Hér ætla ég hins vegar að þrengja efnið og beina sjónum sérstaklega að lýsingum Þórbergs á tilteknum náttúruþyrirbærum og ræða hversu djúpt hann kafar í viðleitni sinni til að átta sig á merkingu þessara þyrirbæra. Markmið mitt er að draga fram hvernig Þórbergur lýsir *tilfinningasambandi* sínu við náttúruna og greina þær tilfinningar sem náttúran vekur með honum. Á þeim tíma sem Þórbergur var að alast upp í Suðursveit var slíkt samband við náttúruna fátítt, enda reyndi hann að leyna því fyrir öðrum úr fjölskyldunni. Tilfinningar eru grundvallaratriði í allri náttúruskynjun Þórbergs; um leið og hann lýsir náttúruþyrirbærum á nákvæman, ljóðrænan og oft mjög frumlegan hátt er auðsæilegt að reynsla hans er á einhverju sviði *óumræðileg* og hugsuninni ofviða. Hún heyrir til sviði tilfinninga og líkamlegra skynjana, hún snýst um möguleika okkar á *tjáskiptum* við náttúruna, eins og Þorvarður Árnason orðar það í greininni „Náttúruþyrirbær“ en þar spyr hann „hvort eða á hvaða hátt náttúran geti verið uppspretta merkingar og hvernig við getum skilið þá merkingu“ (1994:264). Í þessu er að sjálfsögðu fólgin ákveðin þversögn; reynt er að lýsa náttúru sem er hugsuninni ofviða í texta sem er það tæki sem við notum til að tjá hugsun. Í gegnum tungumálið reynum við að tengjast því sem náttúran hefur að „segja“ og fanga merkingu þess:

Náttúran talar vissulega ekki sömu tungu og við en þar með er ekki sagt að hún bjóði ekki upp á „lestur“ eða jafnvel „hlustun“ í einhverju formi. Margvísleg reynsla sem menn verða fyrir – mikil hrifning til dæmis – verður ekki með góðu móti fönguð í búning orðanna. Slík reynsla er þó engu minna raunveruleg eða merkingarbær en sú sem hægt er að „texta“. (Þorvarður Árnason 1994:278)

Þetta er það viðfangsefni sem Þórbergur er sífellt að glíma við í náttúrulegum sýningum sínum; að reyna að miðla þeirri merkingu sem náttúran hefur fyrir hann í gegnum tungumál þar sem áhersla er á tilfinningaleg viðbrögð. Hér á eftir verður fjallað nánar um tilfinningasamband Þórbergs við náttúruna og það skoðað með því að rýna

sérstaklega í lýsingar hans á tilteknum náttúruþyrirbærum sem hann hafði fyrir augum daglega, hafinu, klettum og jöklum.

Tjáskipti sjálfs og náttúru, eða að komast í samband við djúp allífsins

Lýsingarorðið *djúpt* er mjög viðeigandi þegar rætt er um náttúralýsingar Þórbergs enda grípur hann mjög oft til þess í lýsingum sínum á náttúrunni. Í Suðursveit er „lífið djúpt, en í borgum er það grunnt, yfirborðslegt og í fjandskap við hið eilífa og óförgengilega“ sagði Þórbergur í samtali sínu við Matthías Johannessen (1959:242–243). Á sama stað lýsir hann því yfir að hann hafi verið „á skökkum stað“ í 52 ár; Suðursveitin væri hans rétti staður en hann hefði ekki uppgötvað það fyrr en hann var kominn hátt á fertugsaldur. Viðmælandinn bendir þá réttilega á að hefði Þórbergur ekki farið að heiman hefði hann væntanlega aldrei orðið rithöfundur (1959:243).

Þórbergur skrifar víða um tilfinningalega dýpt sem hann upplifir tengslum við náttúruna í Suðursveit og hann tengir þá upplifun við líf sem leynist undir yfirborði hlutanna og þeim óumræðileika sem náttúruskynjunin vekur með honum. Þá nefnir hann kyrrðina, þögnina og lausnina frá klukkunni sem mikilvægan hlut af náttúruskynjun sinni (Matthías Johannessen 1959:242). Hugleiðingar Þórbergs um náttúruna tengjast oftast en ekki hugleiðingum um *eilífðina*; fyrirbæri í náttúrunni – eins og til að mynda steinar – eru eilífir, þeir voru til áður en maðurinn fæðist og verða til eftir að hann hefur horfið á braut og með því að hlýða á tal þeirra má skynja samslátt allra tíma:

Mikið djúp gerði það í mér, ef ég gæti séð Hrollaug landnámsmann og papana vera að horfa fyrir þúsund árum á sama steininn, sem ég er að horfa á núna, sona einkennilegan stein. Þó gerði það ennþá meira djúp í mér, ef ég sæi þá vera að stara á þetta sama og ég hef starað á forundrandi, þetta einstaka, sem kannski hefur aldrei gerzt á neinum öðrum stað í öllum heiminum. (1975:159)

Í steininum sameinast því fortíðin og nútíðina og framtíðina á hann einnig vísa. „Hvílík eilífð er líf steinsins“, skrifar Þórbergur.

Í náttúralýsingum Suðursveitarbókanna hnitast frásögnin um samspil minninga og tilfinninga sem vakna hjá Þórbergi eftir því sem frásögninni vindur fram. Framarlega í *Steinarnir tala* ræðir hann um fyrstu minningar sínar. Þetta eru stakar minningar, án samhengis og Þórbergur skrifar: „Þær standa einar og sér eins og fjallahnúkar upp úr þokuhafi. Það er eins og ég hafi ekki verið til á undan þeim og hætt að lifa um leið og þær þrýtur“ (1975:29).

Hafið

Meðal þessara minninga er lýsingin á því þegar hann sér hafið í fyrsta sinn. Þessari minningu lýsir Þórbergur í mun lengra máli en öðrum minningum sínum enda staðhæfir hann ekkert sem hann hafi síðan upplifað hafi haft jafn mikil áhrif á sig:

Það fyrsta, sem ég man eftir úr ferðinni, var það, að við gengum vestur fjöruna, og sjórinn var nokkra faðma frá okkur til vinstri handar. Ég horfði mikið á hann. Það var stillt verður, en mikið brim. Ég sá voðalega stórar öldur koma hverja á eftir annari langt utan úr hafi og hækka sig meira og meira, þegar þær nálgust landið, hvolfu sér niður á sjóinn með sogandi hljóðum og verða að hvítri, freyðandi og eins og dauðri breiðu, rísa aftur og hlaupa upp að landinu, lyfta sér hærra og hærra og velta sér með þungum, malandi nið á fjörusandinn, stróka sig hátt upp í loftið, detta niður og stökkva hvínandi lagt upp á fjöruna, eins og þær ætluðu að taka mig. Ég varð hræddur við þessi skelfilegu ólæti og passaði mig að ganga þeim megin við föður minn, sem snöri frá sjónum. Við héldum áfram eitthvað vestur fjöruna. Lengra nær þetta stórkostlega ævintýri ekki.

Enga sýn hef ég síðan séð og ekkert hljóð heyrt, sem hafa haft jafn feiknleg og jafn dulmögnuð áhrif á mig og þessi fyrstu kynni mín af veraldarhafinu. Mér fannst það líkara lifandi ófreskju með óskiljanlega lögun, ægilegri, grimmi og ofsaprunginni, heldur en andvana náttúruundri. (1975:24)

Hafið vekur margs konar tilfinningar hjá Þórbergi og er það náttúruyfyrirbæri sem veldur honum hvað mestum heilabrotum. En sú tilfinning sem hann lýsir oftast þegar hann stendur frammi fyrir veraldarhafinu er *ótti*. Hann „varð hræddur við þessi skelfilegu ólæti“ og hafið minnir hann á grimma og ofsaprungna „lifandi ófreskju“. Þessi ófreskja skiptir skapi eftir veðri og vindum og „ekkert í náttúrunni [er] eins lifandi. Ekkert í ríki hennar breytti eins mikið um útlit eftir veðri og lofti. Margbreytni þess virtist ekki eiga sér nein takmörk. Það var komið nýtt haf á hverjum morgni á Breiðabólstaðarbæjunum“ (1975:110). Hafið heillar Þórberg um leið og það hræðir hann: „Í miklu brimi var hafið stórkostlegast og hræðilegast af öllu í heiminum. En í logni og ládeyðum var yfirborð þess unaðslega heillandi“ (1975:110). Sjávarniðurinn heyrðist heim að bænum nema „í dauðum sjó eða norðanátt“ og Þórbergur kallar hann *söng hafsins*:

ég mundi nú segja kórsöngur, því að það hafði margar raddir og margvísleg tilbrigði í sinni sönglist. Dýpst smaug söngur þess inn í mig í hóflega miklu brimi og kyrru veðri á kvöldin. Þá var gaman að standa á stéttinni á Hala og hlusta. Maður heyrði skæra og léttu rödd kannski einhvers staðar í suðri. Svo tók önnur undir einhvers staðar í suðvestri, svo sú þriðja einhvers staðar í suðaustri. Svo varð máski dauðapögn dálitla stund, og eftir hana kvað við rödd í öðrum tón einhvers staðar lengst í austri. Það var þetta „einhvers staðar“, sem gaf þessari hljómlist dularfulla dýpt.

Það var skemmtilegt að hlusta á þennan söng öldulífsins í logni og tungsljósi á kvöldin. (1975:111)

Það eru skynfærin augu og eyru sem nema hin margradda söng hafsins og skemmtun og ótti leikast á í skynjun Þórbergs. En hann lýsir einnig dulmögnum áhrifum sem hafið hefur á hann og það á líka við reynslu hans af því að ganga á fjöruna því „hún var alltaf eins og hún væri nýsköpuð“ (1975:108). Í fjörunni „ríkti djúpur mikilleiki, sem hafði næstum lamandi áhrif á mann og þó seiðandi langt inn í eitthvað upphafið“ skrifar hann einnig (1975:108). Þá segist hann hafa spurt „sjálfan sig í algerðri einlægni: „Hvaða tilverustig er þetta?““ (1975:108).

Ekkert í náttúrunni er eins „lifandi“ og hafið, skrifar Þórbergur, og „andvana náttúruundur“ er hugtak sem hann sættir sig illa við því fyrir honum er allt í náttúrunni lifandi:

Ég vissi aldrei, hvort það var nokkuð skrytið, að mér fannst allir hlutir vera með lífi og einhverju viti. Ég vissi ekki, hvernig á því stóð, að mér fannst þetta. En það var svo náttúrulegt í mér, að mér kom aldrei til hugar að brjóta neitt heilann um það. Það kom aldrei annað í þanka minn en þetta fyndist öllum. Ég heyrði samt engan segja það. Alveg öfugt. Ég heyrði allt kallað dauða náttúru, sem ekki þyrfti að éta. (1975:150)

Það er þetta líf sem hann leitast í sífellu við að skoða og skilja og glæða merkingu. Suðursveitarbækurnar hvíla á þeirri grundvallarlífsskoðun að náttúran sé lifandi og tilvera mannsins sé í órjúfanlegu sambandi við hana. Þórbergur (1975:150) lýsir því sem kalla má lífræna heildarhyggju og hann segir að sé sér „meðfædd þekking, alveg ómótmælanleg eins og andardrátturinn“. Pétur Gunnarsson (2002:5) telur að þessi aðferð Þórbergs, „að persónugera alla skapaða hluti“, sé „lífið og sálin í Suðursveitarbókunum“ og má taka undir það.

Klettur

Þórbergur lýsir einnig í löngu máli klettunum fyrir ofan bæinn sem hann ólst upp á og því samspili sem sól og skuggar leika í birtingarmynd klettabeltisins. Löngum stundum horfði hann upp til klettabeltisins og „áður en minnst varði, sá [hann] að klettarnir moruðu af þessu hljóða, yfirlætislausu lífi. Þeir höfðu alveg breytt um útlit. Þeir voru ekki lengur klettur. Þeir voru risavaxið listasafn“ (1975:128). Myndir og form birtast honum í klettunum og hann hafði mikið yndi af að skoða þau og túlka. Þegar Þórbergur lýsir lífi klettana og ægifygurð þeirra vaknar aftur hjá honum ótti og honum finnst hann vera magnvana gegn mikilleika þeirra og lífi:

[...] þá var eins og [klettarnir] lifnuðu við og þeirri vissu þyrmdi yfir mig með ómótstæðilegum krafti, að þeir væru fullir af ægilega stórbrotnu lífi. Ég skildi ekki, hvers konar líf það var, en ég fann, að það var líf, og þetta líf var svo magni þrungið, að það dró úr mér mátt, þegar ég horfi upp til þeirra. Þá reyndi ég að hjarga mig við með því að snúa baki að þeim og fara að horfa út á sjóinn. En hann var mér líka ofviða úr þessum hæðum. Mig sundlaði, þegar ég horfði niður á hann, og breidd hans var orðin hræðileg og skipin á honum lítilmótleg og einmana og tilgangslaus. Það var eins og ég væri staddur milli tveggja elda. (1975:126)

Slík tilfinning ótta og magnleysis gagnvart stærð og mætti náttúruþyrmbæra hefur oft verið túlkud útfrá hugtakinu *hið háleita* (e. *sublime*) sem einnig hefur verið þýtt sem *ægifegurð*. Þótt hugtakið hafi upphaflega verið notað fyrir háleita hugsun og stíl hefur það, frá lokum átjándu aldar, verið tengt við hugarástand fyrst og fremst. Þýski heimspekingurinn Immanuel Kant skrifaði að „hið háleita ætti ekki við um hlutveruleikann heldur um hugarástand sem menn kæmst í þegar þeir stæðu frammi fyrir einhverju mikilfenglegu (náttúruþyrmbæri)“ og færði þar með merkingarviðið „yfir á hugveruna sjálfa og reynslu hennar af heiminum“ (sjá Sveinn Yngvi Egilsson 2014: 67–69).

Guðbjörg R. Jóhannesdóttir heimspekingur hefur fjallað um þá endurskilgreiningu á hugtakinu *ægifegurð* sem hefur átt sér stað á síðustu áratugum. Þar er hinni *gildishlöðnu upphafningu* sem hugtakið hefur lengst af byggst á hafnað og þess í stað er lögð áhersla á *auðmjúkan ótta*. Þessar tvær ólíku nálgunarleiðir hafa verið kenndar við *hið karllega* (e. *the masculine sublime*) annars vegar og *hið kvenlega* hins vegar (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir 2016:152–153, sjá einnig Guðbjörg R. Jóhannesdóttir 2010). Hin karllega upphafning á náttúruþyrmbærum er oft samfara einhvers konar samanburði þar sem maðurinn mátar sjálfan sig við hið *ægifagra náttúruþyrmbæri* og finnur hvernig það blæs honum kraft og mátt í brjóst. Gott dæmi um þetta er kvæði Einars Benediktssonar um Dettifoss þar sem skáldið byrjar á því að lýsa *fegurð fossins* og krafti, lýsir síðan hvernig sá kraftur færir yfir á manninn og knýr huga hans, sem leiðir að lokum út í hugleiðingar um hvernig maðurinn getur beislað kraft fossins og virkjað (sjá Þorvarður Árnason, 2005). Hin leiðin, sem kennd er við *hið kvenlega*, felst í að viðurkenna að maðurinn er ekki yfir náttúruna hafinn:

Í stað þess að skynsemin og rökhugsunin leiði okkur fyrir sjónir hvernig við erum hafin yfir náttúruna, leiðir skynjun okkar á náttúrunni – á hinu *ægifagra augnbliki* – frekar í ljós vanmátt okkar gagnvart henni og hversu háð við erum öflum hennar. (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016:153)

Ljóst má vera að lýsingar Þórbergs á hafinu og á klettabeltinu fyrir ofan bæinn lýsa fremur auðmjúkum ótta en upphafningu og má því segja að í náttúrusýn hans sjáum við enn á ný afbyggingu þess karllæga sem er ríkur þáttur í öllum hans skrifum um sjálfan sig, en um slíka afbyggingu ræði ég í bókinni *Ég skapa – þess vegna er ég. Um skrif Þórbergs Þórðarsonar* (2015: 215-219).

Jöklar

Við þær upplifanir af hrifingu og ótta sem eru gildustu þættirnir í lýsingu Þórbergs á veraldarhafinu og klettabeltinu má bæta *undruninni*. Stórkostleg náttúrufyribæri eins og Örafajökull hleypta hugsunum Þórbergs og tilfinningum í uppnám og hann er í raun furðu lostinn: „„Hvað er hann eiginlega?“ spurði ég oft sjálfan mig. Hann var svo mikill fyrirferðar, svo margvíslegur, svo óviðráðanlegur í hugsuninni, svo ólíkur öllum öðrum jöklum, að ég botnaði lengi vel ekkert í honum“ (1975:167). Jökullinn birtist honum sem skjallahvítur líkami sem birtan sindrast af í sólskini. Og af „honum skein þvílíkur mikilleiki og heiðrík ró, þvílíkur hreinleiki og hátign, að maður fór að hugsa alveg ósjálfrátt háleitar hugsanir, þegar maður horfði á hann“ (1975:168). Og enn og aftur leggur Þórbergur áherslu á hið tilbreytingaríka eðli náttúrufyribærisins, þótt jökullinn virðist bera eilífðina í sér er hann síbreytilegur og alltaf nýr:

Þó að Örafajökull virtist eilífur og óumbreytanlegur að lögun, var hann svo tilbreytingaríkur að blæ og blæbrigðum, að hann varð aldrei þreytandi. Hann endurspeglaði með síungum næmleik hverja tilbreytingu í lofti og á láði. Hann skipti um blæ og tón með hverri árstíð, hverjum mánuði, hverri eykt, hverjum kvartélaskiptum, hverri tunglþyllingu. Hann var öðruvísi, þegar maður fór inn að éta morgunmatinn, en þegar maður krossaði sig á móti Rustanöfnni á miðjum morgni, og svo var hann orðinn allt öðruvísi, þegar maður sagði við sjálfan sig á miðaftni: „Nú eru ekki nema fimm klukkutímar, þangað til hætt verður að slá.“ Og þegar maður var að pissa uppi við smiðjuvegginn á vökunni og horfði á Stjórnuna í miðmundastað, þá var hann orðinn mikið breyttur frá því hún var í dagmálastað. Og hin mikla stærð hans, skírleiki hans í litum og tilbreytingar í formi gerðu þessi hamskipti augsýnilegri, margvíslegri og meira tælandi en blæbrigði annarra fjalla. Örafajökull var alltaf nýr. (1975:168)

Þótt Örafajökull sé „óviðráðanlegur í hugsuninni“ gerir Þórbergur sitt besta til að færa hugsanir sínar um hann í orð og það sem stendur upp úr hér er hversu tilbreytingaríkur jökullinn er, eins og áður er nefnt. Jökullinn er „alltaf nýr“, skrifar Þórbergur, og kallast á við orð hans um að á hverjum morgni „var komið nýtt haf“ úti fyrir ströndinni suður af Breiðabólstaðabæjunum. Sömuleiðist kallast þetta á við orð hans um að fjaran „var alltaf eins og hún væri nýsköpuð“. Slíka sýn má tengja hugtakinu undrun og því sem í heimspeki hefur verið kallað „hrein“ skynjun:

undrunin felst ekki bara í því að beina athyglinni að skynrænum eiginleikum, heldur líka í því að sjá hlutina „eins og í fyrsta sinn“ eða að ímynda sér að maður muni aldrei sjá þá aftur [...] Að sjá hlutina eins og í fyrsta sinn felur í sér að leggja allar fyrirframgefnar hugmyndir og þekkingu til hliðar og einbeita sér að því að skoða þá eins og þeir eru en ekki í ljósi einhvers annars; að „leyfa-þeim-að vera“ eins og Heidegger komast að orði. (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016:148).

Vel má halda því fram að nálgun Þórbergs á náttúruþyrirbærin sem hann stendur frammi fyrir í Suðursveit sé einmitt fólgin í því að „leyfa-þeim-að-vera“. Hann skoðar þau með opnum huga og reynir að tjá skynjun sína eins og hann sé að sjá hafið, klettana og jöklana í fyrsta sinn. Hann kemur ekki að þeim með fyrirframgefnar hugmyndir en reynir að miðla því sem hann skynjar með tilfinningum á borð við hrifningu, undrun og ótta. Hann hefur sig ekki yfir náttúruna heldur sýnir hann henni óttablandna virðingu því oft er reynslan ofvaxin skilningi hans, hún er óumræðileg.

Christopher Hitt (1999) er einn þeirra fræðimanna sem hefur gagnrýnt hina karllægu sýn á ægifegurð og talar fyrir því að við endurskilgreinum hugtakið með hliðsjón af auðmýkt gagnvart náttúrunni.² Hann greinir upplifun af ægifagurri náttúru í þrjú stig:

Hún hefst með skynjun hlutar eða fyrirbæris sem ímyndunaraflið nær ekki utan um. Annað stig hennar er afleiðing af þessum takmörkum ímyndunaraflsins en í því felst ákveðið gap á milli skynjunar og hluttekningar – hugurinn reynist ófær um að ná utan um það sem skynjað er. Þriðja stigið felst svo í því þegar þessu gapi er lokað með tilkomu skynseminnar sem, samkvæmt algengri túlkun á Kant, gerir okkur ljóst að við séum náttúrunni æðri og getum stjórnað henni innra með okkur og í veruleikanum, og að þar með séum við sem hugsandi viljaverur aðskilin frá þeirri náttúru sem við stjórnum. (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016:155)

Hitt vill tengja hinn „auðmjúka ótta“ við annað stigið í náttúruupplifuninni. Það er „augnablikið þar sem þyrmir yfir okkur andspænis náttúruöflunum“ (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016:156). Í stað hinnar hefðbundnu leiðar á þriðja stiginu, þar sem gapinu á milli skynjunar og hluttekningar er lokað með skynseminni og þeirri ályktun að maðurinn sé náttúrunni æðri, vill Christopher Hitt:

endurtúlka þriðja stigið með því að viðurkenna að hinn róttæki framandleiki náttúrunnar skipti miklu máli í upplifuninni, en kynna um leið algerlega nýja

² Hér er stuðst við skrif Guðbjargar R. Jóhannesdóttur. 2016. „Vá! – Undrun, fegurð og ægifegurð í upplifun af íslenskri náttúru.“

hugmynd um hver upplifunin af framandleika er – og leggja þannig áherslu á samtíðinn vitundar og viðfangs frekar en aðskilnað þeirra. (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016:156)

Þessu mætti einnig lýsa á þann hátt að í stað hugmynda Kants um að í reynslu af ægifygurð megi sjá aðskilnað manns og náttúru (á þriðja stiginu) býður Hitt upp á túlkun þar sem við verðum meðvitaðri um að við séum hluti af náttúrunni. Þótt hann leggi „engu að síður áherslu á hversu erfitt er að yfirstíga þessa framandleikakennd sem einkennir ægifygurð“ þá er upplifunin af ægifygrum framandleika „þannig grundvallarþáttur í því að vera mannlegur hluti af náttúrunni“ (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016:157).

Vitfíring og æði: Mannleg skynsemi verður að engu

Christopher Hitt hvetur til þess að við endurskoðum skilning okkar á merkingu þess sem við upplifum þegar við stöndum frammi fyrir ægifygurri náttúru.

Aðferð Hitts við það er að reyna að sýna fram á að í stað þess að líta svo á að þriðja stig ægifygurðar feli í sér að uppgötva drottnandi mátt mannlegrar skynsemi, sem nær með krafti sínum að gera náttúruna að engu, snúist það frekar um að skoða hvernig náttúran getur með krafti sínum gert mannlega skynsemi að engu. (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016:158)

Í náttúrulegum Þórbergs Þórðarsonar er hvergi ýjað að því að maðurinn sé náttúrunni æðri eða að hann eigi að reyna að beisla kraft hennar og mátt. Hin lífræna heildarhyggja Þórbergs gerir ráð fyrir að maðurinn sé hluti af náttúrunni en ekki hafinn yfir hana (Soffía Auður Birgisdóttir, 2015:135-139. Tilraunir Þórbergs til að lýsa náttúruskynjun sinni taka mjög gjarnan á sig ástríðufullar myndir, hann notar sterkt orðalag þegar hann reynir að miðla tilfinningum sínum og kennir þær jafnvel við æði og vitfíringu. Í uppkasti af bréfi frá árinu 1923 skrifar Þórbergur að æskulíf sitt austur í Suðursveit hafi verið „ein rómantísk vitfíring frá upphafi til enda“. Slík vitfíring, sem hann kallar einnig „rómantískt æði“, greip hann „einkum í fögru veðri“ og stökk hann þá „burtu frá bænum, stundum í hraunin framan við Reynivelli, stundum hátt upp í fjall og sat þar eins og hundur og spekúleraði í dýrð náttúrunnar“ (1987:128–129). „Mitt rómantíska æði lýsti sér stundum í stjórnláusri löngun í klettaferðir“ skrifar Þórbergur einnig á sama stað (1987:130). Náttúran gerir Þórberg óðan, stjórnláusan og hefur tælingarmátt, reynslan er í raun í ætt við það að vera ástfanginn; jafnvel skip á hafsfleti „gerðu mann vitláusan af einhverri feygurðartilfinningu“, skrifar hann í annarri bók bernskuminninga sinna, *Um lönd og lýði* (1975:169).

Það er fegurð náttúrunnar, dýrð hennar, sem orkar svo sterkt á Þórberg að hann grípur til myndmáls sturlunar til lýsa tilfinningum sínum. Það má því segja að lýsingar hans rími vel við hugmyndir Christophers Hitt um að upplifunin af ægifagurri náttúru hafi „mannlega skynsemi að engu“. En um leið og hin mannlega skynsemi víkur „sjáum [við] náttúruna eins og hún er, óháða öllum hugtökum og flokkunum“ og um er að ræða upplifun „af framandleika [sem] er allt önnur en af þeim framandleika sem skynsemin nær stjórn á“ (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016:159).

Fagurfræði framandleika og mótfagurfræði

Til að skilja betur muninn á þessum tveimur gerðum framandleika – þess sem lýtur skynseminni annars vegar og þess sem er handan skynseminnar hins vegar – er gagnlegt að skoða það sem bandaríski bókmenntafræðingurinn Rochelle L. Johnson (2009:17) kallar *fagurfræði framandleikans* (e. *aesthetics of alienation*). Johnson hefur rannsakað birtingarmyndir náttúrunnar í bandarískum níttjándu aldar bókmenntum og í bandarískri myndlist frá sama tíma. Hún greinir tvær andstæðar tilhneigingar í náttúruleysingum – skrifuðum sem og máluðum og teiknuðum. Annars vegar sé um að ræða lýsingar sem byggja á myndhverfingum (e. *metaphors*); að náttúrunni sé ávallt lýst sem tákni fyrir eitthvað annað; fyrir mannlega eiginleika (e. *humanity*), framfarir (e. *progress*) og fágun og siðprýði (e. *refinement*) (Johnson. 2009:17). Slíka framsetningu sér hún í landslagsmálverkum, landlagshönnun og sem og í heimspeki Ralphs Waldos Emerson. Hins vegar eru náttúruleysingar sem hún sér sem andstæðu við þetta og kallar *mótfagurfræði* (e. *counteraesthetics*), þar sem reynt sé að forðast myndhverfingar og reynt að nálgast gildi náttúrunnar í efnisleika hennar sjálfrar og í raun reynd einhvers konar milliliðalaus tjáskipti. Sem fulltrúa fyrir þessa síðarnefndu aðferð leiðir hún fram rithöfundinn Susan Fenimore Cooper, sem einnig var sjálfmenntaður náttúrufræðingur, og náttúruheimspekinginn Henry David Thoreau (Johnson. 2009).

Þegar við lýsum náttúrunni með því að nota myndhverfingar fjarlægjumst við hana óhjákvæmilega og slíkt leiðir til framandleika og ýtir undir aðskilnað manns og náttúru, að mati Johnson. Hér á hún greinilega við þann framandleika sem lýtur skynseminni, myndhverfingar verða aðeins til á sviði skynseminnar, í þeim felst vitræn, meðvituð tákleg notkun á tungumálinu. Sá sem lýsir náttúrunni með myndhverfingar að vopni hlýtur um leið að skilja á milli þess sem upplifir og þess sem er upplifað. Johnson er vitaskuld ljóst að það er ómöglegt að *ræða um* náttúruna

án þess að nota tungumálið, en með því að forðast myndhverfingar eigum við ef til vill möguleika á að nálgast hið *óumræðilega* í tjáskiptum manns og náttúru. Slíkar tilraunir sér Johnson sérstaklega í dagbókarfærslum Thoreau – sem samanstanda mestmegnis af hugleiðingum hans um náttúruna. Thoreau er sannfærður um að náttúran búi yfir merkingu sem manneskjur eigi yfirleitt erfitt með að nálgast eða kunni ekki að nema vegna þess að hún er óumræðileg, ólýsanleg og verður aðeins *skynjuð* af þeim sem eru opnir fyrir slíkri skynjun.

Greinilega má sjá samsvörun á milli þess sem Rochelle L. Johnson kallar mótfagurfræði og þess sem Christopher Hitt skilgreinir sem framandleika handan mannlegrar skynsemi. Snertifleti við hvort tveggja finn ég í náttúrulýsingum Þórbergs Þórðarsonar, eins og gert hefur verið grein fyrir hér að ofan. *Náttúruskyn* Þórbergs, eins og hann kallar það á einum stað í Suðursveitarbókunum (1975: 173), nemur merkingu sem hann gerir stöðugt tilraun til að miðla í skrifum sínum, en hann gerir sér jafnframt grein fyrir að henni verður ekki miðlað til fulls í gegnum tungumálið. Þess vegna vísar hann til æðis og vitfirringar, sem og til leiðslukennds andlegs ástands sem hann kemst í þegar hann dvelur í náttúrunni. Göngutúr úti í náttúrunni í ljósaskiptunum gefur Þórbergi kost á „að ná sambandi við djúp allífsins“ (1975:175), eins og hann skrifar í öðru bindi Suðursveitarbókanna en því sambandi verður ekki miðlað á röklegan hátt því það tilheyrir sviði skynjana og tilfinninga. Til að nema þetta samband og taka þátt í því þarf lesandinn að vera opinn og virkja tilfinningar sínar um leið og hann meðtekur textann á vitrænu sviði.

HEIMILDIR

- Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2010. „Háleit fegurð. Fegurðarhugtakið í femínískum og fyrirbærafæðilegum skilningi.“ *Hugur* 22 (1), bls. 71–84.
- Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. 2016. „Vá! – Undrun, fegurð og ægifegurð í upplifun af íslenskri náttúru.“ *Náttúran í ljósaskiptum*, ritstj. Björn Þorsteinsson. Heimspekistofnun Háskóla Íslands, Reykjavík, bls. 143–168.
- Hitt, Christopher. 1999. „Toward an Ecological Sublime.“ *Ecocriticism. New Literary History* (summer), vol. 30(3), pp. 603-630.
- Johnson, Rochelle L. 2009. *Passions for Nature. Nineteenth-Century America's Aesthetics of Alienation*. University of Georgia Press, Athens.
- Matthías Johannessen. 1959. *Í kompaní við allífið*. Helgafell, Reykjavík.
- Pétur Gunnarsson. 2002. „Í Suðursveit.“ *Lesbók Morgunblaðsins*, 5. janúar, bls. 4-5.
- Soffía Auður Birgisdóttir. 2015. *Ég skapa – þess vegna er ég. Um skrif Þórbergs Þórðarsonar*. Opna, Reykjavík.
- Sveinn Yngvi Eglisson. 2014. *Náttúra ljóðsins: umhverfi íslenskra skálda*. Bókmennta- og listfræðastofnun Háskóla Íslands, Háskólaútgáfan, Reykjavík.

- Þorvarður Árnason. 1994. „Náttúrufegurð“. *Náttúrusýn*, ritstj. Róbert Haraldsson og Þorvarður Árnason. Rannsóknarstofnun í siðfræði, Reykjavík, bls. 263-283.
- Þorvarður Árnason. 2005. „„Kný minn huga, gnýr.“ Dettifoss með augum Einars Benediktssonar.“ *Heimur ljóðsins*, ritstj. Ástráður Eysteinnsson, Dagný Kristjánsdóttir og Sveinn Yngvi Egilsson. Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, Reykjavík, bls. 317-324.
- Þórbergur Þórðarson. 1929. „Lifandi kristindómur og ég.“ Fyrri hluti. *Iðunn, nýr flokkur*, 13 (2): 162–177.
- Þórbergur Þórðarson. 1956. *Steinarnir tala*. Helgafell, Reykjavík.
- Þórbergur Þórðarson. 1957. *Um lönd og lýði*. Helgafell, Reykjavík.
- Þórbergur Þórðarson. 1958. *Rökkuróperan*. Helgafell, Reykjavík.
- Þórbergur Þórðarson. 1975. *Í Suðursveit*. Mál og menning, Reykjavík.
- Þórbergur Þórðarson. 1987. *Mitt rómantíska æði. Úr dagbókum, bréfum og öðrum óprentuðum ritsmíðum frá árunum 1918–1929*, ritstj. Helgi M. Sigurðsson. Mál og menning, Reykjavík.

ÚTDRÁTTUR

Lykilorð: Náttúra, tilfinningar, fagurfræði, ægifegurð

Heimasveit Þórbergs Þórðarsonar er umvafin stórbrotnum náttúruyfyrirbærum; hafinu, jöklum og klettum. Í greininni er rýnt í hvernig Þórbergur lýsir sambandi sínu við náttúruna út frá tilfinningum á borð við undrun, ótta og æði. Náttúrskynjun Þórbergs heyrir til sviði tilfinninga og líkamlegra skynjana og snýst um möguleika á *tjáskiptum* við náttúruna. Þórbergur sýnir náttúrunni óttablandna virðingu því oft er reynsla hans af henni ofvaxin skilningi hans, hún er að einhverju leyti óumræðileg. Slíka náttúrusýn má tengja endurmati á hugtakinu ægifegurð (e. sublime) þar sem maðurinn sýnir náttúrunni auðmýkt í stað þess að hefja sig yfir hana.

ABSTRACT

Keywords: Nature, emotions, aesthetics, the sublime

Þórbergur Þórðarson was raised on a isolated farm, surrounded by magnificent nature: the ocean, glaciers, high cliffs and crags. This article discusses how Þórðarson describes his relationship with nature through emotions like wonder, fear and madness. Þórðarson tries to *communicate* with nature on a physical, spiritual plan. His view of nature is colored by awe and respect as his experiences are difficult to explain; in some way they are on a level beyond language. The article relates such view of nature to the re-evaluation of the notion of the sublime within philosophy and aesthetics.